

DENKEN OVER DENKEN

Leesexemplaar

DENKEN OVER DENKEN

Wijsbegeerte voor psychologen

PIETER R. ADRIAENS

Pelckmans Pro

© 2017, Pieter R. Adriaens en Pelckmans Pro
Pelckmans Pro maakt deel uit van Pelckmans uitgevers nv
(www.pelckmansuitgevers.be, Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout,
België)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering. Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

Omslagontwerp: Nanja Toebak
Zetwerk: Crius Group
Cartoons: Dominique Deckmyn

ISBN 978 94 6337 002 8
D/2017/13955/6
NUR 730

pelckmanspro.be
pelckmanspro.nl

 Pelckmans Pro

Inhoud

Voorwoord

Onzekerheid koesteren	11
-----------------------	----

Hoofdstuk 1

Wat is filosofie?	15
1. Drie kenmerken: attitude, methodologie, domein	16
2. Vier deeldomeinen	24
3. Een zeer korte geschiedenis van de westerse filosofie	29
4. Besluit	35

Hoofdstuk 2

René Descartes	37
1. De wetenschappelijke revolutie	38
2. Filosofische omzwervingen	43
3. De kennis en haar lotgevallen	45
4. Kritische geluiden	50
5. Besluit	54

Hoofdstuk 3

Lichaam en geest	57
1. <i>Fysisch spul en geestesspul</i> ; Descartes' dualisme	58
2. Argumenten voor en tegen dualisme	60
3. De mens is een machine	67
4. Van materialisme naar fysicalisme	69
5. Argumenten voor en tegen reductionisme	72
6. Besluit	78

Hoofdstuk 4

Friedrich Nietzsche	81
1. Een turbulent leven	82
2. De lafheid van Plato	83
3. Het grote onheil dat christendom heet	91
4. Intermezzo: Wagner en de vrouwen	95
5. Het grootse leven	97
6. Besluit	101

Hoofdstuk 5

Moraalfilosofie en morele psychologie	103
1. Utilitarisme: rekenwerk	104
2. Deontologie: de plicht roept	106
3. Deugdethiek: karakter kweken	110
4. Nietzsche versus de moraal	112
5. Morele psychologie en de triomf van Nietzsche	118
6. Besluit	122

Hoofdstuk 6

Charles Darwin	125
1. Darwin en het darwinisme	125
2. Darwins gevaarlijke ideeën	128
3. Domheid en doelgerichtheid	132
4. Contingentie en vooruitgang	139
5. Besluit	145

Hoofdstuk 7

Evolutiepsychologie	149
1. Een boude bewering	150
2. Dr. Pangloss in Santa Barbara	154
3. Modulariteit in de steentijd	156
4. De evolutiepsychologie en haar grenzen	163
5. De ontspoorde geest	168
6. Besluit	170

Hoofdstuk 8

Sigmund Freud	173
1. De Weense schoorsteenveger	174
2. Zelfbedrog en het onbewuste	176
3. Seks, niets dan seks	181
4. De mens: een ziek dier	187
5. Besluit	189

Hoofdstuk 9

Seksuele geaardheid	193
1. Het binaire denken	194
2. Soorten van soorten	197
3. Is homoseksualiteit een natuurlijke soort?	200
4. Sociaalconstructivisme en interactieve soorten	208
5. Besluit	212

Hoofdstuk 10

Ludwig Wittgenstein	215
1. Een man van extremen	217
2. Geen gezwets! Over Wittgenstein 1	218
3. Intermezzo: moeilijke jaren	221
4. Spelen! Over Wittgenstein 2	222
5. Wetenschap versus religie	227
6. Besluit	231

Hoofdstuk 11

Wat is psychopathologie?	235
1. Een meerzinnige vraag	237
2. Wakefields <i>harmful dysfunction analysis</i>	239
3. Andreasens <i>broken brain analysis</i>	244
4. Grahams <i>prototype resemblance analysis</i>	247
5. Besluit	252

Bibliografie	253
---------------------	-----

Zakenregister	257
----------------------	-----

Namenregister	262
----------------------	-----

*Ik woon hier in mijn eigen huis;
Nooit heb ik iemand nagedaan
En – ik lach alle meesters uit,
Die zonder zelfspot door het leven gaan.*

(Motto boven Friedrich Nietzsches huisdeur)

Voorwoord

Onzekerheid koesteren

*Absolute zekerheid bestaat nergens,
ook niet in de wetenschap.*

Coen Simon

De wetenschappen ontlenen hun tomeloze energie aan het ideaalbeeld van een kennis die is afgerond of voltooid. Volgens sommigen zal er ooit een moment zijn waarop wetenschappers alles weten, dat wil zeggen een moment waarop de wetenschap al onze vragen zal kunnen beantwoorden. Het is leuk om te fantaseren over dat moment, ook al is het onduidelijk of het zich ooit echt zal voordoen. Het probleem is dan ook niet dat we naar die voleinding streven, maar wel dat we voortdurend verleid worden om te denken dat we die hebben bereikt. In haar huidige staat is de wetenschap geen fabriek die aan de lopende band absolute zekerheden produceert. Die gedachte is een gevaarlijke illusie. Wanneer we ons zeker wanen, hoeven we immers niet verder te zoeken. We weten het toch al?

Hetzelfde gevaar doet zich voor wanneer we ons tot de wetenschappen wenden in onze zoektocht naar morele zekerheden. Veel mensen denken dat de wetenschappen ons vroeg of laat zullen vertellen wat we moeten doen om een goed leven te leiden. Zowel vroeger als vandaag deden allerlei zelfverklaarde autoriteiten een beroep op 'de natuur' om bepaalde fenomenen goed te keuren of af te keuren. Ook vandaag nog zijn er mensen die bijvoorbeeld homoseksualiteit walgelijk vinden omdat het volgens hen onnatuurlijk is. De natuur is voor zulke mensen een moreel kompas – een gids die consensus en zelfs de wet overbodig maakt. Alsof de natuur ons vertelt wat we moeten doen ...

Wetenschappers zijn zich vaak bewust van de beperkingen van hun bevindingen, maar ze zijn in het algemeen niet zo happig om over hun werk te communiceren. Dus laten ze het vuile werk opknappen door wetenschapsjournalisten, die op hun beurt geklemd zitten tussen de complexiteit van het wetenschappelijk onderzoek aan de ene kant, en de hang naar zekerheden van het grote publiek aan de andere kant.

Als filosofen al iets kunnen, is het dit: onzekerheid zaaien en koesteren. Ze doen dat, met veel plezier, in zowel wetenschappelijke als morele kwesties. Die stelling werd eerder al verdedigd door de beroemde twintigste-eeuwse Engelse filosoof Bertrand Russell. In zijn *Geschiedenis van de westerse filosofie* zei Russell het volgende:

De exacte wetenschap laat ons zien wat we kunnen weten, maar dat is slechts weinig, en als we uit het oog verliezen hoeveel we niet weten worden we ongevoelig voor allerlei dingen die van het grootste belang zijn. (...) Waar wij intens hopen en vrezen is onzekerheid pijnlijk, maar wij moeten die onzekerheid aanvaarden, als wij ten minste willen kunnen leven zonder de steun van geruststellende sprookjes. *De mens te leren hoe hij kan leven zonder zekerheid, maar zonder zich, anderzijds, te laten verlammen door onzekerheid*, dat is misschien wel het voornaamste dat de filosofie tegenwoordig (...) kan doen. (Russell, 2008 [1946], 16; mijn cursivering)

Volgens Russell leert de filosofie ons om pijnlijke onzekerheden te verdragen. Je kunt dit handboek lezen als een illustratie van die gedachte. Het boek heeft een dubbele structuur. Enerzijds is er een historisch gedeelte, waarin vijf kopstukken uit de moderne wijsbegeerte de revue passeren: René Descartes, Friedrich Nietzsche, Charles Darwin, Sigmund Freud en Ludwig Wittgenstein. Anderzijds is er een thematisch gedeelte, waarin vijf thema's worden behandeld die aansluiten bij het gedachtegoed van die kopstukken: het probleem van lichaam en geest, de relatie tussen moraalfilosofie en morele psychologie, de aard en evolutie van de menselijke geest, het probleem van seksuele geaardheid, en ten slotte de relatie tussen (psychische) ziekte en gezondheid. De inleiding van het boek maakt duidelijk dat niemand eigenlijk weet waar wijsbegeerte over gaat.

Soms gaat dit boek nog een stap verder dan wat Russell aanbeveelt. Filosofie heeft immers niet alleen de taak om ons onzekerheden te leren *verdragen*. Ze heeft ook de taak om onzekerheden *op te zoeken*. We hoeven niet te wachten tot de twijfel ons besluipt; we kunnen er zelf naar op zoek gaan. Het is dan ook niet toevallig dat vele filosofen in het verleden werden afgeschilderd als brutale, betweterige, cynische en soms zelfs ronduit marginale figuren, die van op de zijlijn luidruchtig commentaar geven op het spel van het leven. Ze lachen met de stelligheid en de beslistheid waarmee anderen uitspraken doen. En ze genieten er zichtbaar van om hun zekerheden te doorprikken.

"En de bijdrage van Cas is dat hij betwijfelt dat we in de jungle op survival zijn. Bedankt, Cas!"

Hoofdstuk 1

Wat is filosofie?

Filosofie is (...) een enigszins verwarrende bezigheid.

Thomas Nagel

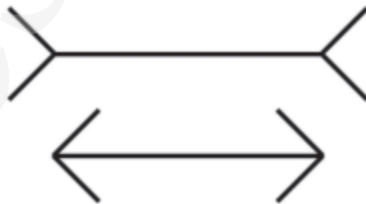
De Amerikaanse satiricus Ambrose Bierce (1969 [1911], 37) omschreef de filosofie ooit als volgt: “Een stelsel van vele wegen die van nergens naar niets leiden.” Hij sloeg de nagel op de kop. Veel filosofen houden zich inderdaad bezig met onmogelijke vragen – vragen waarop geen eensluitend en sluitend antwoord kan worden gegeven. In dit eerste hoofdstuk bespreek ik een voorbeeld van zo’n onmogelijke vraag: Wat is filosofie? Elk ernstig handboek begint met een korte voorstelling van zijn kennisdomein, die meestal gepaard gaat met een vorm van afbakening. Een voorbeeld: Wat is ontwikkelingspsychologie en waarin verschilt ze van pakweg functieleer en sociale psychologie? Filosofen hebben de neiging om zich op dit punt in hun inleiding al vast te rijden. Het blijkt immers erg moeilijk te zijn een lijst van kenmerken op te stellen die voorkomen bij *alle* filosofen en hun opvattingen, en *enkel* bij filosofen en hun opvattingen. Er blijkt met andere woorden niet zoiets te bestaan als de essentie van de filosofie. Daardoor wordt het ook moeilijk om filosofie af te bakenen van andere kennisdomeinen, zoals wetenschap en religie.

In dit hoofdstuk doe ik tegen beter weten in toch enkele pogingen om de eigenheid van de filosofie te schetsen. In een eerste paragraaf bespreek ik drie kenmerken die daarbij een rol zouden kunnen spelen: attitude, methodologie en domein. Even lijkt het erop dat het laatste kenmerk ons uit de nood kan helpen, maar die hoop is vergeefs. In een tweede paragraaf leg ik immers uit dat er vier filosofische deeldomeinen zijn en dat het onmogelijk is te bepalen wat de essentie is van elk van die deeldomeinen. In een derde en laatste paragraaf bespreek ik in recordtijd de geschiedenis van de filosofie. Die geschiedenis is één van de verklaringen voor de veelvormigheid en ongrijpbaarheid van de filosofie.

1. Drie kenmerken: attitude, methodologie, domein

Het is opvallend hoeveel definities van filosofie er momenteel in omloop zijn en vooral hoezeer die definities van elkaar verschillen. Die veelheid ontlokte de Britse filosoof Nigel Warburton (2010, xii) de volgende (moeilijk vertaalbare) verzuchting: “Philosophy is an unusual subject in that its practitioners don’t agree what it’s about.” De etymologie van het woord ‘filosofie’ wijst op een liefde voor de wijsheid of een verlangen om te weten, maar die definitie brengt ons niet veel verder. De Griekse filosoof Aristoteles zei al dat *alle mensen* van nature naar wijsheid verlangen – dat geldt dus niet enkel voor filosofen. En wat bedoelt men hier precies met ‘wijsheid’? In de volksmond is een filosoof in de eerste plaats iemand die een zekere levenswijsheid aan de dag legt, maar die vorm van wijsheid is niet enkel typerend voor filosofen (en zeker niet voor alle filosofen). Ook politici, wetenschappers, kunstenaars en religieuze leiders kunnen levenswijs zijn.

In sommige definities wordt de kritische kracht van de filosoof benadrukt, in die mate zelfs dat filosofie wordt vereenzelvigd met kritisch denken. Filosofen zouden zich dan vooral bezighouden met piekeren over de vele dingen die andere mensen als vanzelfsprekend beschouwen. In een oneerbiedige bui zou je kunnen zeggen dat filosofen *party-poopers* zijn. Ze zijn nefast voor de feestvreugde omdat ze zich ergeren aan de banaliteiten waarop ons dagelijks leven rust, en omdat ze zich niet kunnen of willen neerleggen bij overgeleverde inzichten. Autoriteiten worden uitgedaagd en hun uitspraken in twijfel getrokken. Dat geldt voor de autoriteit van personen, zoals andere filosofen of wetenschappers of politici, maar ook voor de autoriteit van de eigen vermogens, zoals onze zintuigen en onze cognitieve vermogens. De Franse filosoof René Descartes merkte op dat ons gezichtsvermogen ons vaak bedriegt, bijvoorbeeld bij optische illusies. Een eenvoudig voorbeeldje van zo’n illusie is de beroemde Müller-Lyer illusie:

Veel proefpersonen uit westerse landen zien de twee evenwijdige horizontale lijnen als verschillend in lengte, terwijl ze in werkelijkheid precies even lang zijn. Zelfs wanneer iemand er de meetlat bijhaalt, blijft de illusie overeind. Descartes redeneerde vervolgens dat het best mogelijk is dat onze zintuigen ons vaker bedriegen dan we denken. Nu spelen onze zintuigen een belangrijke rol in het verwerven van kennis. Als onze zintuigen onbetrouwbaar zijn, is dan ook onze kennis onbetrouwbaar? *Al* onze kennis? Daarover meer in het volgende hoofdstuk. Maar kritiek is niet altijd het einddoel van filosofen; ze opent ook de mogelijkheid dat de dingen anders zouden (of hadden) kunnen zijn. Filosofen leren ons dat we ons niet hoeven neer te leggen bij de *status quo*.

Het is echter opnieuw de vraag of kritisch denken een uniek filosofische bezigheid is. Anders gezegd: kunnen we filosofen onderscheiden van niet-filosofen op basis van hun kritische geest? Zijn wetenschappers bijvoorbeeld niet of minder kritisch dan filosofen? Die suggestie is aantoonbaar onjuist. Filosofen verwijten elkaar weleens dat ze best wat kritischer zouden mogen zijn, in de eerste plaats voor zichzelf. En wetenschappers die zich bijzonder kritisch tonen voor bepaalde vormen van wetenschappelijk onderzoek, doen niet noodzakelijk aan filosofie. Het lijkt er eerder op dat hedendaagse wetenschappers en filosofen heel wat attitudes gemeenschappelijk hebben: ze zijn kritisch en ruimdenkend; ze doen enkel een beroep op rationele argumenten en overwegingen; ze laten zich niet misleiden door schijnbare vanzelfsprekendheden; enzovoort. De beruchte Amerikaanse fysicus Richard Feynman, die een hekel had aan de filosofie, gaf ooit het volgende antwoord op de vraag ‘Wat is wetenschap?’: “Een van de kwaliteiten van de wetenschap is dat ze ons de waarde van rationeel denken bijbrengt, en het belang van vrijheid van denken; ze leert ons dat het loont om te twijfelen aan de waarheid van wat ons wordt verteld.” (Feynman, 1966) Als Feynman gelijk heeft, kun je de vraag stellen waarin wetenschap verschilt van filosofie.

Een tweede manier om filosofie af te bakenen van aangrenzende kennisdomeinen is door te kijken naar de methoden die ze gebruikt. Zijn er methoden die enkel worden gebruikt door filosofen, en niet door wetenschappers en andere onverlaten? Of omgekeerd: zijn er methoden die enkel worden gebruikt door wetenschappers, en niet door filosofen en andere onverlaten? We zouden bijvoorbeeld kunnen zeggen dat filosofen, in tegenstelling tot sommige wetenschappers, geen laboratoriumwerk doen, maar dat geldt eveneens voor geschiedkundigen, klinische psychologen, wiskundigen en theoretische fysici. Het probleem is dat zowel wetenschappers als filosofen

een waaier van methoden gebruiken, maar dat geen daarvan uniek lijkt te zijn voor de filosofie. Over welke methoden gaat het dan?

Ten eerste maken sommige filosofen graag en overvloedig gebruik van hun eigen intuïties. De term ‘intuïtie’ heeft echter verschillende betekenissen in de filosofie. Enerzijds werd hij gebruikt door zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse filosofen om te verwijzen naar kennis die op een onmiddellijke manier wordt verkregen. Descartes spreekt bijvoorbeeld over heldere en welonderscheiden ideeën (in het Frans: *des idées claires et distinctes*), dat wil zeggen ideeën of intuïties die geen redelijk mens zou durven te betwijfelen. Het idee van volmaaktheid is een goed voorbeeld van zo’n intuïtie, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Anderzijds heeft de term ‘intuïtie’ in de twintigste eeuw een nieuwe, eerder negatieve betekenis gekregen. De term verwijst dan naar de spontane overtuigingen die we in onze eigen geest aantreffen wanneer we over een bepaald onderwerp beginnen te denken. In het Engels spreekt men soms over *common sense* – het gezond verstand. *Common sense* overtuigingen zijn vaak (doch niet altijd) moeilijk te veranderen of op te geven, zelfs in de aanwezigheid van overtuigend bewijsmateriaal. In dit handboek vind je heel wat voorbeelden van zulke intuïties. Een greep uit het aanbod: de overtuiging dat ik mijn lichaam kan beïnvloeden met behulp van mijn geest; dat de zon rond de aarde draait (of was het andersom?); dat pijn en lijden te allen tijde moeten worden vermeden of bestreden; dat de schoonheid van de natuur een bewijs is van het bestaan van God; dat seks gevaarlijk is; dat taal enkel dient om naar de werkelijkheid te verwijzen; en dat seksuele perversies psychische stoornissen zijn.

Filosofen die enkel gebruik maken van intuïties (in beide betekenissen van het woord) en zelden of nooit van empirisch onderzoek, worden vandaag weleens weggelachen als fauteuilfilosofen (in het Engels: *armchair philosophers*), maar intuïties vormen niettemin nog steeds een belangrijk onderdeel van het filosoferen, zowel vroeger als vandaag. Filosofen springen er tegenwoordig wel wat voorzichtiger mee om, omdat onderzoek uitwijst dat veel intuïties erg variabel zijn, bijvoorbeeld tussen (culturele) groepen en tussen personen, maar ook binnen eenzelfde persoon van tijdstip tot tijdstip en van context tot context (Pust, 2012). Een belangrijker probleem met het gebruik van intuïties, althans in de context van dit hoofdstuk, is dat het geen uniek filosofische methode is. Ook wetenschappers baseren zich vaak op hun intuïties, die vervolgens eventueel worden bevestigd, weerlegd of aangescherpt door experimenteel onderzoek.

Een tweede methode die we vaak terugvinden in filosofisch werk, is conceptuele analyse. De Italiaanse filosoof Luciano Floridi beschreef filosofie ooit als *conceptual engineering* – het ontrafelen en verbeteren van concepten die we in het dagelijks leven misschien soms te achteloos gebruiken, zoals het concept van liefde, het concept van tijd, het concept van vrijheid, het concept van essentie of het concept van ziekte. (De lijst is haast eindeloos.) In de filosofie van de psychiatrie wordt er bijvoorbeeld druk gekibbeld over wat we precies bedoelen wanneer we iemand ziek verklaren. Bedoelen we daar enkel mee dat er iets biologisch mis is met die persoon, of dat zijn of haar toestand vanuit statistisch oogpunt uitzonderlijk is? Of is er meer aan de hand en spelen er bijvoorbeeld ook sociale oordelen mee? Kunnen we iemand bijvoorbeeld ziek noemen wanneer hij of zij helemaal geen last heeft van een biologisch probleem? Een antwoord op die vragen vind je in hoofdstuk 11.

Conceptuele analyse is een populaire methode in de filosofie, maar ze wordt niet door *alle* filosofen gebruikt en zeker niet *enkel* door filosofen. Heel wat reuzenstappen in de ontwikkeling van de menselijke kennis, zijn het gevolg van verbeterde concepten. De fysica dankt haar succes onder meer aan de differentiatie van gewicht en massa; de sociale wetenschappen aan het onderscheid tussen sekse en gender; enzovoort. Beter concepten laten immers toe om betere vragen te stellen, die op hun beurt beter onderzoek mogelijk maken. Conceptuele analyse zit met andere woorden in de kern van alle wetenschappen, inclusief de filosofie. Je kunt die methode dus niet gebruiken om filosofie en wetenschap op een scherpe manier te onderscheiden.

Een derde en laatste methode die in de filosofie wordt gebruikt, is het zogenoemde gedachte-experiment. Een gedachte-experiment is een instrument van de verbeelding, dat wordt gebruikt om nieuwe informatie over een thema te verkrijgen zonder gebruik te maken van nieuwe empirische data. Het experiment speelt zich dus volledig af in het laboratorium van de menselijke geest. Filosofische gedachte-experimenten hebben allerlei voordelen. Ze verhelderen een probleem door het te visualiseren. Ze leveren gegevens op die voor of tegen een bepaalde theorie kunnen worden gebruikt. En *last but not least*: we kunnen er financiële, technologische en morele problemen mee omzeilen die zich zouden stellen bij echte-wereld-experimenten.

Neem bijvoorbeeld het gedachte-experiment dat bekendstaat in de literatuur als hersenen-in-een-vat (in het Engels: *brain in a vat*) – een experiment dat een sceptische positie over kennis ondersteunt. Het experiment vraagt

ons in te beelden dat onze hersenen zich eigenlijk op een andere planeet bevinden waar een of andere dolgedraaide wetenschapper ons brein allerlei signalen geeft, bijvoorbeeld door middel van een computer. Door die signalen krijgen wij (of ons brein) de indruk dat we een goede grap te horen krijgen, dat we rondlopen op de Oude Markt, of dat we net een paragraaf aan het lezen zijn over een filosofisch gedachte-experiment. De hersenen in dat vat beschikken niet over een manier om na te gaan of hun gedachten en indrukken echt zijn en bijgevolg, zo zeggen de sceptici, kunnen ook wij niet echt weten of wij al dan niet hersenen in een vat zijn. En als dat klopt, komt de zekerheid van al onze overtuigingen op de helling te staan.

Het is evident dat dit experiment niet in de echte wereld kan worden uitgevoerd, omwille van morele bezwaren en technologische beperkingen. Het is zelfs best mogelijk dat we nooit in staat zullen zijn om zo'n experiment uit te voeren in de echte wereld. Maar dat hoeft dus ook niet, zeggen sceptici. We kunnen uit het gedachte-experiment probleemloos afleiden dat de zekerheden waar we zo trots op zijn, eigenlijk geen echte, fundamentele zekerheden zijn.

Is het gebruik van gedachte-experimenten een methode die enkel wordt toegepast in de filosofie? Neen. Ook in de wetenschappen, zoals de economie, de geschiedenis en vooral de fysica, maakt men gebruik van gedachte-experimenten. Denk maar aan de (gemene) kat-paradox van de Oostenrijkse fysicus Erwin Schrödinger, of het lift-experiment van Albert Einstein. Het gebruik van gedachte-experimenten in de filosofie is dus zeker geen uniek onderscheidend kenmerk. Het benadrukt wel de eigenheid van het domein van de filosofie, in het bijzonder dat veel filosofen zich bezighouden met kwesties die zo fundamenteel zijn dat ze moeilijk op een klassieke wetenschappelijke manier kunnen worden bestudeerd.

Het gebruik van gedachte-experimenten (in de wetenschappen) toont overigens aan dat wetenschap geen louter empirische activiteit is. Omgekeerd is het evenmin zo dat filosofie louter fauteuilwerk is. In de voorbije jaren is er een nieuwe filosofische discipline ontstaan: de experimentele filosofie. Experimentele filosofen zijn van mening dat empirisch-wetenschappelijke methoden soms kunnen bijdragen aan een oplossing voor traditionele filosofische problemen. Zo is er heel wat onderzoek over crossculturele verschillen in intuïties over bepaalde morele dilemma's. Ethische theorieën zijn vaak gebouwd op intuïties van mensen van vlees en bloed, die bovendien vaak uit westerse landen komen. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen uit

andere culturen ‘westerse’ intuïties delen. In dit handboek komt de experimentele filosofie echter nauwelijks aan bod.

Keren we even terug naar onze beginvraag: Wat is filosofie? En waarin verschilt filosofie van andere kennisdomeinen, zoals de wetenschappen? Een derde en laatste antwoord op die vraag luidt dat de eigenheid van filosofie niet zozeer te maken heeft met de attitude van filosofen of met hun methodologie, maar wel met de aard van de vragen en problemen waarmee ze zich bezighouden. Filosofische vragen zijn vaak erg abstract en eigenaardig, zelfs als ze op een toegankelijke manier worden gepresenteerd. Het zijn dan ook vaak vragen die we ons in het dagelijks leven niet hoeven te stellen. De Amerikaanse filosoof Thomas Nagel (2014 [1987], 8) zei ooit: “We zouden niet ver komen in het leven als we de ideeën tijd, getal, kennis, taal, goed en slecht niet meestal als vanzelfsprekend beschouwden, maar in de filosofie onderzoeken we die dingen zelf.” Vanaf een bepaalde leeftijd kunnen we allemaal op een juiste manier het begrip ‘tijd’ gebruiken: ‘Mijn tijd komt nog wel.’ ‘Het is tijd om op te staan.’ ‘Wat vliegt de tijd!’ De vraag wat tijd nu juist is, is veel minder vanzelfsprekend. En dat is nog maar het begin. Filosofen vragen zich ook af of tijd echt bestaat, onafhankelijk van ons denken. Of er zoiets als tijd zou bestaan als er geen mensen op aarde zouden rondlopen. Waarom de tijd slechts in één richting lijkt te lopen. Wat het betekent om in de tijd te reizen. En ga zo maar verder. Filosofen zijn dol op zulke netelige vragen en problemen.

Hebben we dan toch een kenmerk gevonden dat uniek is voor de filosofie? Ja en nee. Aan de ene kant zijn er ook wetenschappers, zowel in het verleden als in het heden, die zich aan de meest fundamentele vragen in hun discipline hebben gewaagd. Aan de andere kant ervaren veel wetenschappers filosofische vragen als futiel, verwarrend en zelfs bedreigend. Morrelen aan de fundamenten van een bouwwerk kan inderdaad gevaarlijk zijn. En dat is precies wat (sommige) filosofen doen. In de lezing waar ik daarnet naar verwees, citeert Feynman een bekend (doch moeilijk vertaalbaar) gedichtje over een duizendpoot die in de gracht terechtkomt nadat een pad zijn automatismen in vraag had gesteld:

A centipede was happy – quite!
Until a toad in fun
Said, ‘Pray, which leg moves after which?’
This raised her doubts to such a pitch,
She fell exhausted in the ditch
Not knowing how to run.

Feynman herkent zich in de duizendpoot: “Ik heb mijn hele leven aan wetenschap gedaan en steeds geweten wat ik deed, maar ik kan u niet vertellen welke voet na de andere komt. Bovendien maak ik me zorgen over de analogie in het gedicht. Ik maak me zorgen dat wanneer ik straks naar huis ga, ik niet langer in staat zal zijn om wetenschappelijk onderzoek te verrichten.”¹ Omwille van zijn afkeer voor filosofie kon Feynman moeilijk toegeven dat filosofen misschien wel in staat zouden zijn, en in ieder geval niet te beroerd zouden zijn, om de vraag van zijn lezing te beantwoorden – Wat is wetenschap? De vrolijke brutaliteit van de pad doet in ieder geval denken aan de attitude van filosofen die met een gerichte vraag de stellingen van hun gesprekspartner doorprikket. (En vervolgens grijnzend het slagveld overschouwen.)

Veel filosofen hebben een voorliefde voor moeilijke en zelfs onbeantwoordbare vragen. Sommigen beweren dat als zulke vragen het voorrecht zijn van filosofen, er geen sprake kan zijn van vooruitgang in de filosofie. Filosofie zou dan eerder op kunst lijken dan op wetenschap. In tegenstelling tot de meeste wetenschappen gaat kunst niet cumulatief te werk. Kunststromingen volgen elkaar in ijtempo op: impressionisme, art nouveau, fauvisme, expressionisme, kubisme, futurisme, constructivisme, enzovoort. Elk van die stromingen wordt voorafgegaan door een soort revolutie in de kunst. Elke stroming is tot op zekere hoogte een nieuw begin – een breuk met het verleden. Er wordt met andere woorden niets opgebouwd. Sommigen beweren dat er ook in de filosofie geen vooruitgang is. Er zijn enkel nieuwe manieren om oude, onoplosbare problemen te beschrijven of te begrijpen. In de voorbije tweeduizend jaar zijn we geen stap verder geraakt in het oplossen van die problemen. Die analyse is overigens een goede verklaring voor de afkeer van veel wetenschappers voor de filosofie.

De stelling dat er geen vooruitgang is in de filosofie, maar wel in de wetenschappen, kunnen we op allerlei manieren onderuithalen. Ten eerste kunnen we argumenteren dat er in de wetenschappen ook geen echte vooruitgang bestaat, in tegenstelling tot wat onze intuïtie daarover zegt. Die stelling wordt bijvoorbeeld verdedigd door de Amerikaanse wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn. Volgens Kuhn leert de wetenschapsgeschiedenis ons dat de ontwikkeling van de wetenschappen in horten en stoten verloopt, waarbij

¹ Het probleem dat Feynman beschrijft staat in de psychologie bekend als de wet van Humphrey, genoemd naar de Britse psycholoog George Humphrey. De wet luidt dat bewuste reflectie over een geautomatiseerde taak (tijdens de taak) de uitvoering ervan belemmert.

wetenschappelijke paradigma's elkaar opvolgen zonder echt op elkaar verder te bouwen. Binnen een paradigma kan er wel sprake zijn van vooruitgang, maar tussen paradigma's onderling niet. In Kuhns woorden klinkt het dat paradigma's *incommensurabel* zijn. Van Dale definieert 'incommensurabel' als 'onderling onmeetbaar' of 'geen gemene maat hebbend', en dat is inderdaad wat Kuhn bedoelde met die term. Twee opeenvolgende paradigma's kunnen we op geen enkele manier met elkaar vergelijken, omdat ze weinig of niets gemeenschappelijk hebben. Er zijn geen gemeenschappelijke wetenschappelijke problemen, geen gedeelde concepten of observaties, zelfs geen gedeelde wetenschappelijke standaarden of theoretische deugden. Theoretische deugden zijn de kwaliteiten die we belangrijk achten bij wetenschappelijke theorieën, zoals eenvoud en verklaringskracht. Theorieën kunnen we op die manier vergelijken, zegt Kuhn, maar paradigma's niet. Er is geen universele standaard die alle paradigma's gemeenschappelijk hebben, en die vastlegt wat goede wetenschap is. Een eenvoudig voorbeeld: de term 'massa' bij Newton lijkt natuurlijk op de term 'massa' bij Einstein, maar eigenlijk zijn ze onvergelijkbaar. Massa is bij Einstein bijvoorbeeld converteerbaar en bij Newton niet. Als paradigma's zouden kunnen spreken, zou het nooit kunnen leiden tot een echte dialoog. Het zou eerder een dovemansgesprek zijn.

Anderzijds kunnen we ook argumenteren dat er in de filosofie wel sprake is van vooruitgang. Sinds de moderne tijd zijn er talloze wetenschappen ontstaan in de schoot van de filosofie. Een van de laatste disciplines die zich tot wetenschap heeft ontwikkeld nadat ze zich van de filosofie had losgerukt, is de psychologie. In Leuven werkten de eerste psychologen aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, waar ze ook hun laboratorium hadden. Verder terug in de geschiedenis omschreef ook de Engelse natuurkundige Isaac Newton zichzelf als filosoof. Zijn hoofdwerk heette niet toevallig *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Punt is dat sommige filosofische vragen in de loop der tijd wel werden beantwoord. Ze vormden dan de brandstof van een nieuwe wetenschap die prompt met de eer ging lopen. Anders verwoord: zodra er vooruitgang is in de filosofie, zijn het wetenschappers (en niet de filosofen) die de pluimen opstrijken.

2. Vier deeldomeinen

De vraag waarmee ik dit hoofdstuk begon, ‘Wat is filosofie?’, kan misschien ook op een heel andere manier worden beantwoord. Je zou bijvoorbeeld kunnen zeggen dat filosofie een academische discipline is die vier deeldomeinen omvat: metafysica, logica, epistemologie en moraalfilosofie. Op het eerste gezicht verlost dit antwoord ons uit ons lijden. Als we willen weten of iets filosofisch is, moeten we gewoon even nagaan of het wordt bestudeerd in één van de vier deeldomeinen van de filosofie. Bij nader inzien helpt dit antwoord ons echter geen stap verder. Het verschuift het probleem naar een onderliggend niveau. De vraag ‘Wat is filosofie?’ wordt dan bijvoorbeeld getransformeerd tot de vraag ‘Wat is metafysica?’ en het antwoord op elk van die vier nieuwe vragen is opinie niet zo eenvoudig te bepalen. Laten we de vier domeinen even overlopen.

Ten eerste is er de metafysica, die de aard en de structuur van de wereld bestudeert. Het woord ‘metafysica’ is afkomstig uit de Griekse oudheid. Een van de werken van Aristoteles heeft *Metafysica* als titel, maar het is niet duidelijk of we die titel op een chronologische manier moeten begrijpen (het boek *Metafysica* werd geschreven na het boek over fysica) of op een structurele manier, waarbij *Metafysica* zou gaan over de problemen die voorbij of achter of onder de fysica liggen. De meeste metafysische vragen gaan over wat het betekent om te bestaan: Wat betekent het voor iets of iemand dat het/hij/zij bestaat? Op grond waarvan kunnen we zeggen dat iets bestaat? Bestaat alleen materie, of bestaan ook niet-materiële zaken? Die vragen staan centraal in de metafysica.

Ik gaf zonet al een eerste voorbeeld van een metafysische kwestie: de vraag of tijd zou bestaan als er geen mensen op aarde zouden rondlopen. Het debat over de verhouding tussen lichaam en geest, dat uitgebreid aan bod komt in hoofdstuk 3, is een ander voorbeeld van een metafysische kwestie. Het debat gaat over de vraag of wij meer zijn dan onze hersenen. Materialisten, ook wel fysicalisten genoemd, beweren van niet: alles is opgebouwd met behulp van materie (in het Engels: *physical stuff* – het soort stuff dat beschreven wordt door de fysica) en dat geldt ook voor onze mentale toestanden, zoals overtuigingen, herinneringen, verlangens, enzovoort. Mentale toestanden zijn gewoon hersentoestanden, zeggen fysicalisten. Dualisten menen daarentegen dat mentale toestanden opgebouwd zijn uit geestesspul (in het Engels: *mental stuff*) en niet uit fysisch spul. De vraag is dan wat dat geestesspul precies is.

Het filosofische debat over wilsvrijheid is een derde voorbeeld van een metafysisch debat. Bestaat er zoiets als een vrije wil? In het dagelijks leven

lijken we daarvan uit te gaan, want we houden mensen vaak verantwoordelijk voor wat ze doen. En morele verantwoordelijkheid vereist een vrije wil. We kunnen iemand niet verantwoordelijk houden voor een misdaad die hij of zij onder dwang heeft begaan. Sommige wetenschappers beweren met veel stelligheid dat de vrije wil helemaal niet bestaat. Hun redenering gaat ongeveer als volgt: als we aannemen a) dat wij onze hersenen zijn, dat wil zeggen dat wij (inclusief onze mentale toestanden) samenvallen met onze hersenen, b) dat onze hersenen uit fysisch spul bestaan en c) dat fysisch spul onderworpen is aan de deterministische wetten van de fysica, dan kan er geen vrije wil bestaan.

Wat bedoel ik met 'determinisme'? Eén van de vele definities van die term luidt dat alle gebeurtenissen en standen van zaken in de wereld worden veroorzaakt door voorafgaande gebeurtenissen en standen van zaken. Maar wat betekent 'veroorzaken'? Er zijn verschillende types van oorzaken. Zo maakt men bijvoorbeeld een onderscheid tussen probabilistische oorzaken en deterministische oorzaken. Genen zijn goede voorbeelden van probabilistische oorzaken. In de literatuur over genetica wordt vaak gesproken over 'een gen voor (eigenschap) X', zoals een gen voor verslaving of een gen voor homoseksualiteit. Genetici bedoelen daarmee niet dat dat gen in *elk* organisme tot de vorming van eigenschap X zou leiden, maar wel dat dat gen de vorming van eigenschap X waarschijnlijker maakt, samen met alle andere genen en omgevingsfactoren. Genen zijn dus oorzaken die het waarschijnlijker maken dat een organisme een bepaald kenmerk zal vertonen of zich op een bepaalde manier zal gedragen. Genen zijn geen deterministische oorzaken. Deterministische oorzaken *garanderen* immers een bepaald resultaat. Gegeven die oorzaak is het onvermijdelijk dat het resultaat volgt. En fysisch spul is dus onderworpen aan deterministische oorzaken.

Als het waar is dat er niet zoiets bestaat als vrije wil, zitten we met een groot probleem. Onze samenleving is namelijk gebouwd op de veronderstelling dat mensen minstens af en toe uit vrije wil kunnen handelen. Anders heeft bijvoorbeeld ons strafrechtelijk systeem helemaal geen zin. Het slaat toch nergens op om mensen te straffen als ze geen vrije wil hebben en dus ook niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor wat ze mispeuteren? Volgens sommige filosofen is het dan ook dringend tijd dat we ons strafrechtstelsel herbekijken; andere beweren dat het determinisme van de fysica de mogelijkheid van wilsvrijheid niet noodzakelijk uitsluit; nog andere beweren dat niet alle fysische theorieën deterministische theorieën zijn. In dit handboek ga ik niet verder in op die discussie.

Nadenken over tijd, geest en wilsvrijheid is een typisch filosofische activiteit, die wordt bedreven door metafysici. Maar waarom worden die problemen precies als *metafysische* problemen beschouwd? Die vraag blijkt even moeilijk te beantwoorden als de vraag waarom bepaalde problemen als *filosofische* problemen worden beschouwd. Zelfs de meest gedegen woordenboeken bieden hier geen verlichting. In de befaamde online *Stanford Encyclopedia of Philosophy* begint het lemma ‘Metaphysics’ met een opvallende disclaimer: “Het is niet eenvoudig te zeggen wat metafysica is.” (Van Inwagen & Sullivan, 2014) De auteurs merken op dat heel wat problemen worden bestempeld als ‘metafysische’ problemen, maar dat er geen eenduidig gemeenschappelijk kenmerk bestaat dat al die problemen tot metafysische problemen maakt. Zo staat er: “Dit lemma (...) vindt geen bevredigend antwoord op de vraag ‘Op basis van welk gedeeld kenmerk worden deze problemen geklasseerd als metafysische problemen?’” (Ibid.) En dat probleem doet zich niet enkel voor bij de metafysica, maar ook bij de andere deeldomeinen van de filosofie.

Een tweede deeldomein van de filosofie is de logica. Logici zijn van mening dat hun onderzoek een wezenlijk deel moet uitmaken van elke filosofieopleiding. Waarom? Omdat de logica ons uitlegt wat het betekent om deugdelijk te redeneren en te argumenteren. De logica zorgt voor argumentatieve hygiëne – een belangrijk onderdeel van het kritisch denken. Een groot deel van de logica is bijvoorbeeld gewijd aan het weerleggen van drogredenen. Een goed voorbeeld van een (potentiële) drogredenering is de zogenoemde *slippery slope*. Die redenering gaat ongeveer als volgt: als we vandaag A doen, zal vroeg of laat B volgen. En B is hoogst onwenselijk. Dus mogen we A niet doen. Het argument wordt vaak gebruikt in ethische discussies, bijvoorbeeld over euthanasie of over het homohuwelijk. Sommige mensen vinden het onaanvaardbaar dat homoseksuelen in het huwelijk treden, want als we homoseksuelen toestaan om te huwen, moeten we uiteindelijk ook toestaan dat mensen met pakweg honden of gordijnbakken trouwen. En dat is – nog steeds volgens tegenstanders van het homohuwelijk – helemaal onaanvaardbaar. Logici willen graag weten of zo’n redenering geldig of ongeldig is en waarom. Zijn alle redeneringen van het type *slippery slope* drogredenen?

Een derde deeldomein, de epistemologie of kennisleer, buigt zich over de aard, de structuur en de mogelijkheid van onze kennis. Epistemologen willen weten wat de reikwijdte is van onze kennis – wat kunnen we weten? Maar ze buigen zich ook over de vraag hoe we kennis verwerven, wat zekere kennis precies is, wat het betekent om overtuigd te zijn van iets, enzovoort.